

ULUSLARARASI HUKUKTA YABANCI DEVLET BAŞKANLARININ HAYSİYETİNİN KORUNMASI

The Protection of the Dignity of Foreign Head of State in International Law

Arş. Gör. Esra ATA¹

Geliş Tarihi: 24.04.2017

Kabul Tarihi: 13.06.2017

ÖZET

Uluslararası hukukta devlet başkanları yabancı bir devlette buldukları sırada uluslararası örf ve adet kuralları uyarınca bir takım dokunulmazlık ve ayrıcalıklara sahip olurlar. Devlet başkanlarının sahip olduğu bu ayrıcalıklar arasında ev sahibi devlet tarafından haysiyetinin korunması da yer almaktadır. Ancak haysiyetin korunması yükümlülüğünün sınırları açık değildir ve bu yükümlülüğü yerine getirmede devletlere geniş takdir yetkisi verilmiştir. Özellikle ifade özgürlüğü temelinde insan hakları kavramının gelişme göstermesi ile birlikte üstün bir şekilde yabancı devlet başkanlarının haysiyetinin korunması tartışmalı bir hale gelmiştir. Devletler bir yanda uluslararası örf ve adet kuralları gereğince devlet başkanlarının haysiyetini korumakla yükümlü olmakla birlikte diğer taraftan bireylerin temel haklarını da temin etmek zorundadır. Devlete yüklenen bu iki yükümlülüğün karşı karşıya gelmesi durumunda ise hangisine öncelik verileceği hususunda uluslararası hukukta bir kesinlik bulunmamaktadır. Mevcut eğilim ise, bireylerin temel hakları özellikle de ifade özgürlüğü söz konusu olduğu durumda, yabancı devlet başkanının haysiyetinin üstün bir şekilde korunmasından ziyade bu iki hakkın dengelenmesi yönünde gelişme göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Hukuk, Devlet Başkanı, Diplomatik Dokunulmazlık, Haysiyetin Korunması, İfade Özgürlüğü.

ABSTRACT

In international law, when heads of state are in a foreign state, they have certain immunities and privileges in accordance with international customs. Among the privileges that the president has is the protection of dignity by receiving state. However the boundaries of the obligation to protect dignity are not clear, and the state has been given a wide margin of appreciation to fulfill this obligation. The protection of the dignity of foreign presidents has become controversial, especially as the concept of human rights has evolved on the basis of freedom of expression. States are obliged to preserve the dignity of heads of state in accordance with international custom rules, as well as to ensure the fundamental rights of the individual from the other side. In the case of confronting these two obligations imposed on the State, there is no certainty in international law as to which priority should be given. The current trend is that the basic rights of the individual, especially freedom of expression, are improving in a way that balances these two rights rather than protecting the dignity of the foreign president.

Key Words: International Law, Head of State, Diplomatic Immunity, Protection of Dignity, Freedom of Expression.

¹ Karadeniz Teknik Üniversitesi Hukuk Fakültesi Milletlerarası Hukuk Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi, esra.ata@ktu.edu.tr

GİRİŞ

Devlet başkanları hem ulusal hem de uluslararası hukukta birtakım dokunulmazlık ve ayrıcalıklara sahiptirler. Uluslararası hukukta devlet başkanlarına tanınan bu ayrıcalıkların temeli büyük ölçüde uluslararası örf ve adet hukuku kurallarına dayanmaktadır. Devlet başkanlarının yetki ve ayrıcalıklarına ilişkin doğrudan bir uluslararası andlaşma bulunmadığından kapsamı ve sınırları konusunda mevcut uluslararası hukukta birtakım belirsizlikler bulunmaktadır.

Devlet başkanları sahip olduğu kişi dokunulmazlığı temelinde yabancı bir devlette bulunması sırasında şahsının, özgürlüğünün ve onurunun her türlü saldırıdan korunması gereklidir. Bu, kabul eden devlet için uluslararası bir yükümlülüktür. Ancak haysiyetin korunması kavramına yönelik olarak devletler tarafından oluşturulmuş bir örnek kurallar yoktur. Günümüzde özel kişiler tarafından devlet başkanının haysiyetine yönelik saldırılar gerçekleştirilmesi durumunda devletlerin atacağı uygun adımlar kavramı net bir şekilde belirlenmemiştir. Haysiyetin korunmasına yönelik olarak alınacak tedbirler büyük ölçüde devletlerin takdir yetkisine bırakılmıştır. Takdir yetkisinin devletlere bırakılmış olması ise farklı uygulamalara ve haysiyetin korunması hususunda bazı anlaşmazlıkların doğmasına sebebiyet vermektedir. Özellikle son yıllarda insan hakları kavramının gelişmesi ile birlikte yabancı devlet başkanlarının haysiyetinin korunması kavramı tartışılır hale gelmiştir.

Bu çalışmada ilk olarak uluslararası hukukta devlet başkanlarına tanınan ayrıcalıkların temelleri incelenmiş olup, devamında yabancı devlet başkanlarının haysiyetinin korunmasına ilişkin uluslararası düzenlemeler önemli mahkeme kararları ışığında değerlendirilmektedir. Son olarak ise yabancı devlet başkanlarının haysiyetini korumaya yönelik ulusal düzenlemeler ve bu husustaki yeni eğilim irdelenmiştir.

I.ULUSLARARASI HUKUKTA DEVLET BAŞKANLARINA TANINAN AYRICALIKLARIN TEMELLERİ

Bir devleti ulusal ve uluslararası ilişkilerinde en üst düzey organ olarak temsil eden devlet başkanı² tarihsel olarak hem ulusal hem de uluslararası hukukta çeşitli ayrıcalıklara sahip olmuştur. Devlet başkanlarının sahip olduğu bu ayrıcalıkların içinde haysiyetinin korunması hakkı da vardır ve temelleri de devlet başkanlarının sahip olduğu bağışıklıkları açıklayan görüşlerde bulunmaktadır.

² L. **OPPENHEIM**: Oppenheim's International Law, Volume 1, Robert JENNINGS/Arthur WATTS (ed.), Ninth Edition, London-New York, Longman, 1996, s. 1033; Alina **KACZOROWSKA**: Public International Law, Fourth Edition, London-New York, Routledge, 2010, s. 395.

Tarihsel olarak, devlet başkanını başı olduğu devletin konumuna eşit tutma eğilimi vardı³. Bu bağlamda da devlet başkanlarının sahip olduğu ayrıcalıklar, modern uluslararası hukukun erken dönemlerinde *par in parem non habet jurisdictionem* ilkesi ile açıklanmıştır⁴. Bunun nedeni hükümdarın toplumun ruhu olması ve devletle tek vücut olarak kabul edilmesidir⁵. Devlet başkanı, devletin egemen varlığını benliğinde kişileştirmektedir⁶ ve üstünlüğünden ötürü dokunulmazdı ve yabancı bir devletin yargı yetkisine tabi tutulamazdı⁷. Mutlak monarşilerde ise devlet başkanı dünya üzerinde Tanrı'nın temsilcisi olarak görüldüğünden onuruna yapılan hareketler dine küfre benzemekte ve aynı kuvvetle bastırılmak zorundaydı⁸. Devletlerin sahip olduğu yargı dokunulmazlığı bile bir ölçüde, başka bir egemen devletin mahkemelerinin yargı yetkisine tabi tutulmaları gerektiği düşünüldüğünde, onurunun zedelenmesine atfedilmiştir⁹.

Günümüzde de devlet ve onun başındaki kişinin aynı şey olarak görülmesi düşüncesinin tamamen terk edildiğini söylemek güçtür¹⁰. Modern devlet anlayışının yapısında da devlet başkanı devletin en üst ve evrensel düzeydeki

³ Chanaka **WICKREMASINGHE**: “Immunities Enjoyed by Officials of States and International Organizations”, in Malcolm EVANS (ed.), International Law, Third Edition, Oxford, Oxford University Press, 2010, s. 392; Devlet başkanının sahip olduğu dokunulmazlığı devlet dokunulmazlığının bir uzantısı olarak kabul eden görüş için bkz: Dapo **AKANDE**: “Head of State Immunity is a Part of State Immunity: A Response to Jens Iverson”, <http://www.ejiltalk.org/head-of-state-immunity-is-a-part-of-state-immunity-a-response-to-jens-iverson/> (09. 02. 2017)

⁴ Hüseyin **PAZARCI**: Uluslararası Hukuk Dersleri, 3. Kitap, Gözden Geçirilmiş 5. Bası, Ankara, Turhan Kitabevi, 2015, s. 70; Seha L. **MERAY**: Devletler Hukukuna Giriş, Cilt II, 4. Bası, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1975, s. 7-8.

⁵ Bilge **ERSON ASAR**: “Diplomatik İlişkileri Yürüten Devlet Görevlileri”, İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 12, S. 2, Temmuz 2013, s. 68.

⁶ Pedretti’ye göre; *tarihsel olarak devlet başkanlarının dokunulmazlığı, devlet ile hükümdar arasındaki ilişkide kök salmıştır*. Ramona **PEDRETTI**: Immunity of Heads of State and State Officials for International Crimes, Leiden-Boston, Brill Nijhoff, , 2015, s. 13.

⁷ Malcolm N. **SHAW**: International Law, Sixth Edition, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 698.

⁸ Veroniko **BILKOVA**: “Thou shalt not Insult the(Foreign) Head of State”, <http://www.ejiltalk.org/thou-shalt-not-insult-the-foreign-head-of-state/> (31. 01. 2017)

⁹ *Schooner Exchange v McFaddon (1812) 11 U. S. 116 at 137.*

¹⁰ Bilge **ERSON ASAR**: Yabancı Devletlerdeki Yargılamalar Açısından Uluslararası Hukukta Devlet Görevlilerinin Yargı Bağışıklığı, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2016, s. 63; Bu yaklaşım, 2004 tarihli Birleşmiş Milletler Devletlerin ve Malların Yargı Bağışıklığı Andlaşması’ nın 2. maddesindeki devlet tanımına devlet başkanı dahil edilerek benimsenmiştir. United Nations Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property, Official Records of the General Assembly, Fifty-ninth Session, Supplement No. 49 (A/59/49), 2005; Sözleşme metni için bkz: Aslan **GÜNDÜZ**: Milletlerarası Hukuk: Konu Anlatımı, Temel Belgeler, Örnek Kararlar, Güncellenmiş ve Genişletilmiş 7. Baskı, İstanbul, Beta Yayınevi, 2014, s. 567-576.

temsilcisi olarak devletin haysiyetini simgeler kabul edilmektedir¹¹. Devlet başkanı devleti temsil ettiği için, prensip olarak onun haysiyetine yapılan bir hakaret, devletin onuruna yapılan hakaret olarak kabul edilmektedir¹².

Modern uluslararası hukuk, devlet başkanlarının sahip olduğu ayrıcalıkları, onların doğuştan getirdikleri özelliklerinden ziyade, devletlerinin en üst düzey temsilcileri olmaları ve görevlerini gereği gibi yerine getirebilmeleri dolayısıyla kendilerine atfedildiği düşüncesine eğilim göstermektedir¹³. Devlet başkanlarının sahip olduğu dokunulmazlığı açıklayan bu görüşe göre, devlet başkanlarının dokunulmazlıkları, devletin en üst düzey görevlisi olma sıfatından kaynaklanmaktadır¹⁴. Bu doğrultuda, bir devlet başkanının haysiyetine olan saygı o makamı elinde bulunduran şahsın kişiliğine olan saygıdan ziyade sahip olduğu devlet başkanlığı statüsüne dayanmaktadır¹⁵.

Günümüzde uygulanan uluslararası hukukta devlet başkanlarının sahip olduğu dokunulmazlık ve ayrıcalıklara ilişkin evrensel nitelikte bir uluslararası andlaşma bulunmamaktadır¹⁶. Devlet başkanlarına tanınan bu dokunulmazlık ve ayrıcalıklara ilişkin kurallar uluslararası örf ve adet kuralı niteliğindedir¹⁷. Ayrıca, Uluslararası Adalet Divanı'nın verdiği kararlarla da bu dokunulmazlığın kapsamına ilişkin etkili yorumlar getirilmektedir¹⁸.

¹¹ **ERSON ASAR**, Yabancı Devletlerdeki Yargılamalar Açısından Uluslararası Hukukta Devlet Görevlilerinin Yargı Bağışıklığı, s. 63.

¹² Arthur **WATTS**: Heads of State, in Rüdiger Wolfrum (ed.), The Max Plank Encyclopedia of Public International Law, Oxford University Press, 2008, online edition, para. 13.

¹³ Ernest **SATOW**: Satow's Diplomatic Practice, Ivor **ROBERTS** (ed.) , Sixth Edition, Oxford, Oxford University Press, 2009, s. 176; Michael A. **TUNKS**: "Diplomats or Defendants? Defining the Future of Head- of -State Immunity", Duke Law Journal, Vol. 52, 2002, s. 654; Fox' a göre, sahip olunan bu ayrıcalıkların, sahip olan kişiye özel mi, yoksa yalnızca devlet bağışıklığı veya diplomatik dokunulmazlığın bir yönü olup olmadığı konusunda farklılıklar vardır. Hazel **FOX**: The Law of State Immunity, Second Edition, Oxford, Oxford University Press, 2008, s. 686; Uluslararası Adalet Divanı dokunulmazlığın temelini işlevsel bir mantıkla açıklamıştır. "Uluslararası örf ve adet hukukunda, dışişleri bakanlarına verilen dokunulmazlıklar, kişisel çıkarları için verilmez, ancak kendi devletleri adına işlevlerinin etkin bir şekilde yerine getirilmesini sağlaması için verilirler." Arrest Warrant of 11 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium), Judgment, I.C.J. Reports 2002, para 55.

¹⁴ **ERSON ASAR**, Yabancı Devletlerdeki Yargılamalar Açısından Uluslararası Hukukta Devlet Görevlilerinin Yargı Bağışıklığı, s. 64; **PEDRETTI**, s. 13.

¹⁵ Joanne **FOAKES**: The Position of Head of State and Senior Officials in International Law, Oxford, Oxford University Press, 2014, s. 63.

¹⁶ Son yıllarda diploması temsilcilerine, konsoloslara ve devlet bağışıklığına ilişkin uluslararası düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen devlet başkanlarının dokunulmazlığına ilişkin doğrudan düzenlemelerin bulunmaması ise büyük bir eksikliktir.

¹⁷ Ernest **SATOW**: Satow' s Guide to Diplomatic Practice, Lord **GORE-BOOTH** (ed.), Fifth Edition, London and New York, Longman, 1979, s. 9-10.

¹⁸ Arrest Warrant of 11 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium), Judgment, I.C.J. Reports 2002; Case Concerning Certain Questions Of Mutual Assistance In Criminal

Devlet başkanlarına tanınan ayrıcalıklara ilişkin kurallar, günümüzde, devlet başkanının yabancı devlet ülkelerinde kişi dokunulmazlığı, yargı, vergi ve gümrük bağışıklıklarından yararlanması şeklinde, uluslararası örf ve adet kuralı haline gelmiştir¹⁹. Yabancı bir ülkede bulunan devlet başkanı hiçbir şekilde tutuklanamaz, gözaltına alınamaz ve yargılanamaz²⁰. Yabancı bir devlet ülkesinde bulunan devlet başkanlarının kişi dokunulmazlığı kapsamında şahsının ve onurunun özel olarak korunması ve güvenliğinin sağlanması, bulunduğu devlet tarafından yerine getirilmesi gereken bir uluslararası hukuk yükümlülüğüdür²¹.

II. ULUSLARARASI HUKUKTA YABANCI DEVLET BAŞKANLARININ HAYSİYETİNİN KORUNMASINA YÖNELİK DÜZENLEMELER

Haysiyet, genellikle egemen devletlerin özünde var olduğu kabul edilen, diğer devletlerin saygı göstermekle yükümlü olduğu bir özelliktir. Devletlerin bu saygınlığı, özellikle yabancı devlet başkanının diğer devletler tarafından haysiyetinin ve kişiliğinin özel olarak korunmasında kendini göstermiştir²². Bununla birlikte, yasal koruma hak eden bir nitelik olarak haysiyet tanımlanması zor bir kavramdır²³. Her ne kadar haysiyetin korunmasına ilişkin sınırlarda bir belirsizlik bulunsa da günümüzde yabancı devlet başkanlarının kişiliğinin ve onurunun korunması yükümlülüğü bazı uluslararası sözleşmelerde düzenlenmiş bulunmaktadır.

Devlet başkanlarının sahip olduğu kişisel dokunulmazlık bu kapsamda da onurunun korunması, ulusal düzenlemelerin yanında uluslararası hukuk tarafından da bir takım andlaşmalar ile koruma altına alınmıştır. Örneğin 14.12.1973 tarihli Diploması Ajanları da Dahil Olmak Üzere Uluslararası

Matters(Djibouti v. France), Judgment, I. C. J. Reports 2008

¹⁹ Sevin **TOLUNER**: Milletlerarası Hukuk Dersleri Devletin Yetkisi, 2. Baskı, İstanbul, Filiz Kitabevi, , 1984, s. 358.

²⁰ Kamuran **REÇBER**: Diploması ve Konsolosluk Hukuku, Bursa, Dora Basım ve Yayın, 2011, s. 16; Uluslararası Adalet Divanı diplomatik temsilciler ve konsoloslar gibi, devlet başkanları, hükümet başkanları ve dışişleri bakanları gibi üst düzey devlet görevlilerinin de bir başka devlette hem cezai hem de medeni konularda yargı bağışıklığından yararlanmalarının uluslararası hukukta yerleşik bir kural olduğunu belirtmiştir. *Democratic Republic of the Congo v. Belgium*, para. 51.

²¹ F. Edip **ÇELİK**: Milletlerarası Hukuk, Cilt I, 4. Baskı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1980, s. 498; **MERAY**, s. 7; Salvotere **ZAPPALA**: "Do Heads of State in Office Enjoy Immunity from Jurisdiction for International Crime? The Ghaddafi Case Before The French Cour de Cassation", EJIL, Vol. 12, No. 3, 2001, s. 599.

²² **FOAKES**, s. 61-62.

²³ **WATTS**, para. 13; Bazı yazarlar ise yabancı devlet başkanlarının itibarını korumakla görevli devletler kavramının uluslararası hukukta eskimiş bir kavram olduğunu savunmaktadır. Bu görüş için bkz: W. Michael **REISMAN**: "Sovereignty and Human Rights Law in Contemporary International Law", AJIL, Vol. 84, 1990, s. 866.

Korunan Kişilere Karşı İşlenen Suçların Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi²⁴, yabancı devlet başkanlarına karşı işlenen suçları kesin olarak cezalandırılmasına yönelik bir düzenleme getirmesinin yanı sıra bu suçları adi suç olarak kabul etmektedir. Ayrıca bu Sözleşme'ye taraf devletler, devlet başkanının kişisel güvenliğini sağlamanın yanında onların onuruna karşı girişilecek diğer saldırıları da önleme yükümlülüğündedirler. Bu Sözleşme'nin 2/3. maddesine göre, taraf devletler bütün gerekli önlemleri alarak uluslararası korunan kimselerin kişiliklerine, özgürlüklerine veya onurlarına karşı gerçekleştirilecek saldırıları önlemekle yükümlüdürler. Bu düzenlenmeden devlet başkanına yönelik yapılan bir hareketin, devletin kendisine yapılmış olması ve böylece devletin onurunun zedeleneceği düşüncesi çıkarımı yapılabilmektedir²⁵.

Bazı andlaşmalar, üst düzey devlet yetkililerinin, koruma ve dokunulmazlık gibi diğer muafiyetler ve imtiyazlar da dâhil olmak üzere özel muameleye hak kazanmalarını kabul etmekle birlikte uygun seviyedeki muameleyi spesifik olarak tanımlamamıştır²⁶. Örneğin uluslararası kuruluşlara katılan devlet temsilcilerinin hukuki statüsünü belirleyen 08.12.1969 tarihli Özel Misyonlar Konusundaki Sözleşmesi'nin 21/1. maddesine göre, özel görevle giden heyetin başında devlet başkanının bulunması durumunda, uluslararası hukuk tarafından tanınan bütün kolaylık, dokunulmazlık ve ayrıcalıklardan yararlanacağını belirtmektedir²⁷. Ancak bu sözleşmede, devlet başkanlarına tanınacak kolaylık, dokunulmazlık ve ayrıcalıkların içeriği tanımlanmamıştır.

Uluslararası Hukuk Enstitüsü 2001 tarihli "Uluslararası Hukukta Devlet ve Hükümet Başkanlarının Yargı Yetkisinden ve İnfazdan Bağışıklığı" konulu *Vancouver Önergesi* ile devlet başkanlarının kişi dokunulmazlığına sahip olduğuna ve bu kapsamda da onurunun korunması gerektiğine değinmiştir²⁸.

²⁴ Convention on the Prevention and Punishment of Crimes against Internationally Protected Persons, Including Diplomatic Agents (1973), UNTS 1035, s. 167. Sözleşme 20 Şubat 1977 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Sözleşme metni için bkz: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_4_1973.pdf (09. 02. 2017)

²⁵ **ERSON ASAR**, Yabancı Devletlerdeki Yargılamalar Açısından Uluslararası Hukukta Devlet Görevlilerinin Yargı Bağışıklığı, s. 64.

²⁶ Arthur **WATTS**: "Heads of Government and Other Senior Officials", The Max Plank Encyclopedia of Public, <http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1417?prd=OPIL> (01. 02. 2017)

²⁷ Convention on Special Missions (1969), 1400 UNTS, s. 231. Sözleşme 21 Haziran 1985 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Sözleşme metni için bkz: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_3_1969.pdf (09. 02. 2017)

²⁸ Önerge metni için bkz: http://www.justitiaetpace.org/idiE/resolutionsE/2001_van_02_en.PDF (07. 02. 2017); Buradaki hükümler, görev yapan ve eski devlet başkanlarının kişisel dokunulmazlığına ilişkin kuralların kapsamına ilişkin yararlı bir hatırlatma sağlar ancak devlet pratiklerini kesin olarak yansıtacak şekilde kabul edilemez. Hazel **FOX** and Phillippa

Bu önerenin 1. maddesine göre; “Yabancı bir ülkenin topraklarında devlet başkanının şahsı dokunulmazdır. Yabancı bir ülkedeyken hiçbir şekilde tutuklanamaz veya gözaltına alınamaz. Devlet başkanına yetkili makamlar tarafından saygılı davranılacak ve onun şahsının, özgürlüğünün ve onurunun ihlal edilmesini önlemek için makul tüm önlemler alınacaktır.”.

1961 Diplomatik İlişkiler Hakkında Viyana Sözleşmesi²⁹ devlet başkanlarının veya diğer üst düzey devlet görevlilerinin kişisel dokunulmazlık ve ayrıcalıklarına ilişkin değildir; ancak devlet başkanları söz konusu olduğu durumda hükümleri asgari standart olarak ele alınmalıdır³⁰. Bu kapsamda diplomasi temsilcilerinin dokunulmazlık ve ayrıcalıklarını düzenleyen 1961 Viyana Sözleşmesi’nin kişi dokunulmazlığını temin eden 29. maddesi devlet başkanları için de uygulanabilir³¹. Uluslararası Adalet Divanı 2008 tarihli *Djibouti v. France* kararında, 1961 Viyana Sözleşmesi’nin 29. maddesine yansıtılan geleneksel uluslararası hukuk kuralının, diplomatik temsilcilere hitaben yazılmış olsa da, devlet başkanları için de mutlaka uygulanabilir olduğunu belirtmiştir³². Böylelikle, diplomatik temsilcilere tanınacak kişi dokunulmazlığı güvencesinin yabancı devlet başkanları için de tanınmış olduğu bir uluslararası mahkeme tarafından teyit edilmiştir. Ancak görevli bir devlet başkanının durumu, diplomatların aksine itimatnamesinin değişimine bağlı değildir. Kendisine saygı ile davranılması ve kişiliğine, özgürlüğüne veya onuruna yönelik herhangi bir saldırıyı önleme yükümlülüğü, ülke topraklarında mevcudiyetinin fark edilmesi üzerine ortaya çıkar³³. Ayrıca devlet başkanları ve diplomasi

WEBB: The Law of State Immunity, Third Edition, Oxford, Oxford University Press, 2013, s. 545.

²⁹ Vienna Convention on Diplomatic Relations (1961), 500 UNTS, s. 95. Sözleşme 24 Nisan 1964 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Sözleşme metni için bkz: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf (10. 02. 2017); Bu Sözleşme, çalışmamızın devamında 1961 Viyana Sözleşmesi olarak anılacaktır.

³⁰ **SATOW**, Satow’ s Diplomatic Practice, s. 175; Kanada Dışişleri Bakanı’nın, misafir devlet başkanın elçiden daha üst konumda olması sebebiyle daha fazla saygı hak ettiğine dair yaptığı açıklama için bkz: Memorandum of the Canadian Minister of Foreign Affairs, 31 January 1981; Aynı yönde Fox’ a göre, devlet başkanı kendi devletin dışındayken bir diplomatın sahip olduğu kişi dokunulmazlığı ile eşit veya bundan daha fazla hakka sahiptir. **FOX**, s. 688.

³¹ Kimi devletler devlet başkanının sahip olduğu dokunulmazlığı açıklığa kavuşturmak için ulusal yasalarında bazı düzenlemelere yer vermiştir. Örneğin İngiltere, 1978 Devlet Bağımsızlığı Yasası’nda devlet başkanına diplomatik misyon başkanının sahip olduğu bağımsızlıkların tanınması yönünde bir düzenleme kabul ederek durumu ulusal mevzuatında açıklığa kavuşturmuştur. Böylelikle 1961 Viyana Sözleşmesi devlet başkanı söz konusu olduğunda da uygulama alanı bulabilecektir. **SATOW**, Satow’s Diplomatic Practice, s. 177; 1978 Devlet Bağımsızlığı Yasası için bkz: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1978/33/pdfs/ukpga_19780033_en.pdf (09. 02. 2017)

³² *Djibouti v. France*, para 174.

³³ **FOX**, s. 689.

temsilcileri arasındaki statü farkı düşünülürken devlet başkanlarına, diploması temsilcilerine tanınan korumadan daha üst düzeyde bir koruma sağlanacağı şüphesizdir. Bu kapsamda bir devlet başkanının medyanın ilgisine ve buna bağlı bazı iddialara maruz kalması durumunda, devletin diplomatik temsilcilerine kıyasla daha kapsamlı korunması haklı kılınabilir³⁴.

Anlaşıldığı üzere birtakım uluslararası sözleşmelerle ve uluslararası mahkeme kararları ile devlet başkanının yabancı ülkede bulunması, onunun korunması kabul eden devlet için bir yükümlülüktür. Ancak devletin, devlet başkanının haysiyetini koruma yükümlülüğünün kapsamı ve sınırları, bu sözleşmelerde düzenlenmemiş olması bağlamında bazı sorular ortaya çıkmaktadır. Mesela haysiyeti koruma yükümlülüğü devlet başkanı yabancı devlet ülkesi dışında olduğunda da devam edecek midir? Ya da haysiyete yönelik davranış devlet organları değil de özel kişiler tarafından gerçekleştirildiğinde de devlet bu davranışları önlemek zorunda kalacak mıdır?

Devlet başkanı yabancı bir ülke sınırları içinde bulunmasa da haysiyetine yönelik herhangi bir saldırıdan korunma hakkına sahip olabilmektedir. Prensip olarak yabancı bir devlet başkanının haysiyetinin ihlali, devlet başkanının haksız fiilin doğduğu devlet topraklarında bulunmasa bile gerçekleşebilir. Koruma yükümlülüğü ise devlet başkanının saldırının gerçekleştiği ülkede bulunup bulunmamasına bakılmaksızın mevcuttur³⁵. Çünkü bir devletin başı olarak pozisyonu her daim *erga omnes* olarak bulunmaktadır³⁶. Yani devlet başkanı dünyanın dört bir yanında onuruna yönelik olarak yapılan saldırılardan korunma hakkına sahiptir³⁷. Ancak devlet başkanının yabancı devlet topraklarında kişisel olarak bulunup bulunmaması ona sağlanacak korumanın derecesinde farklılıklara neden olabilmektedir. Şöyle ki, yabancı devlet başkanının başka bir devletin topraklarında bulunması görevin daha yakından izlenmesini gerektirebilir. Dolayısıyla vatandaşın yerel basında ifade özgürlüğü hakkı, ziyaret eden yabancı devlet başkanına yapılan küfür/ korkunç bir saldırıda kovuşturmayaya savunma sağlamayacaktır³⁸. Ancak devlet

³⁴ Rosanne **VAN ALEBEEK**: The Immunity of States and Their Officials in the Light of International Criminal Law and International Human Rights Law, E. M. Meijers Instituut, 2006, s. 236-237.

³⁵ **FOX**, s. 689. ; Uluslararası Adalet Divanı, Dışişleri Bakanı Abdulaye Yerodia Ndombasi' ye karşı hazırlanan 11 Nisan 2000 tarihli tutuklama müzekkeresinin düzenlenmesi ve uluslararası dolaşımının, Belçika'nın, Demokratik Kongo Cumhuriyeti'ne karşı görev başındaki dışişleri bakanının uluslararası hukuk tarafından sağlanan cezai bağışıklık ve dokunulmazlığına saygı gösterme hukuki yükümlülüğünü ihlal ettiğine karar vermiştir. *Democratic Republic of the Congo v. Belgium*, para 71.

³⁶ **FOAKES**, s. 63.

³⁷ Alexis **HALLER**: "Does "The Interview" Violate International Law? May Be." <https://fsialaw.com/category/head-of-state-immunity/> (03. 02. 2017)

³⁸ **SATOW**, Satow's Diplomatic Practice, s. 181.

başkanı yabancı devlette kişisel olarak bulunmadığı zaman bir saygısızlık davası olduğu iddia edildiğinde daha az talepkâr olabilir³⁹.

Devlet başkanının haysiyetine yönelik olarak yapılan saldırıları önleme yükümlülüğü, saldırgan davranışın devletin bir resmi temsilcisi veya özel bir kişi tarafından gerçekleştirilmesi bakımından farklılık teşkil etmektedir⁴⁰. Birinci kategori olarak bakıldığında, devletlerin başka bir dost devlete karşı saldırıdan kaçınması konusunda uluslararası hukuk çerçevesinde görevleri olduğu açıktır. Buradaki tek sorun fiilin devlet başkanının haysiyetine yönelik saldırı teşkil edip etmediğidir.

Öncelikli olarak devletin kendi makamları tarafından gerçekleştirilen eylemlere ilişkin pozitif yükümlülüğü vardır. Devlet başkanına yönelik bir tutuklama kararının veya yasal bir sürecin tebliğ edilmesi dahi bu konudaki yükümlülüğünü ihlal edebilecek niteliktedir⁴¹. Uluslararası Adalet Divanı'nın *Arrest Warrant* kararında açıkça hükme bağladığı gibi, ulusal bir mahkemenin görev başındaki bir devlet başkanı hakkında tutuklama kararı veya başka bir zorlayıcı tedbir niteliğinde ara karar alması ve bunu uluslararası dolaşıma sunması kişi dokunulmazlığının ihlalini oluşturmaktadır⁴². Bu örnekteki gibi haysiyete yönelik saldırının doğrudan devlet organları ya da temsilcileri tarafından yapılması durumunda ikincisinin şikâyet ve uygun tazminat talebinde bulunma hakkı vardır⁴³.

Ancak devlet başkanının haysiyetine yönelik davranışın, özel şahıslar ya da basın gibi bağımsız üçüncü kişiler tarafından gerçekleştirilmesi durumunda; söz konusu fiillerin haysiyete yönelik bir saldırı eylemi olup olmadığının tespiti yanında, sorumlu devletin bu saldırıyı önlemek için tüm uygun adımları atıp atmadığının da belirlenmesi gerekmektedir⁴⁴. Devletin, bir

³⁹ “Yabancı bir devlet başkanına özel koruma seviyesi, özel seyahat sırasında daha az olabilir; ancak tutuklama ve gözaltı bu durumda da hariç tutulmalıdır” *Arrest Warrant of 11 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium)*, Judgment, I.C.J. Reports 2002, Joint Separate Opinion 88, Judges Higgins, Kooijmans, and Buergenthal.

⁴⁰ **SATOW**, *Satow's Diplomatic Practice*, s. 181; Aynı yönde bkz: Fox' a göre de başka bir devletten veya onun resmi görevlilerinden ve özel kişilerden kaynaklanan fiiller ve ifadeler arasında bir ayırım yapılmalıdır. **FOX**, s. 689.

⁴¹ Örneğin Falung Gong Uygulayıcıları, ABD ziyareti sırasında Çin Cumhurbaşkanı Jiang Zemin hakkında Çin'de soykırım ve işkence yaptığı iddiasıyla dava açtılar. Dışişleri Bakanlığı, devlet başkanına davanın tebliği edilmesini hem yabancı devlete hem de devletin liderinin haysiyetine yönelik bir hakaret olduğunu ileri sürdü. Mahkeme ziyarette bulunan Çin Cumhurbaşkanı'nın bağımsızlığına sahip olduğunu ve görevli devlet başkanına gönderilen tebliği geçersiz olduğunu belirtmiştir. *Wei Ye v. Jiang Zemin*, 383 F 3d 620 (3rd Cir. 2004) Karar metni için bkz: <http://openjurist.org/383/f3d/620/ye-v-zemin> (17. 02. 2017)

⁴² *Democratic Republic of the Congo v. Belgium*, para. 71.

⁴³ **FOAKES**, s. 64.

⁴⁴ **FOAKES**, s. 64.

yabancı devlet başkanının haysiyetine ilişkin herhangi bir saldırıyı önlemek için tüm uygun adımları atma yükümlülüğünün kesin anlamıyla ilgili modern devlet uygulaması çok azdır; ancak kesin olan şey ise belirli bir olayda neyin uygun adım olabileceğinin belirlenmesinde devletlere geniş takdir yetkisi verildiğidir⁴⁵. Bu konuda faydalı bir benzeşim 1961 Viyana Sözleşmesi'nin kişi dokunulmazlığını düzenleyen 29. maddesi ve konut dokunulmazlığını düzenleyen 22/2. maddesinde yer almaktadır.

1961 Viyana Sözleşmesi'nin 22/2. maddesi, kabul eden devlete misyon binalarını herhangi bir tecavüz veya zarara karşı korumak ve misyonun huzurunun herhangi bir şekilde bozulmasını veya itibarının kırılmasını önlemek üzere her türlü tedbiri almak özel görevini yüklemiştir. Bahsi geçen özel görev özellikle ifade ve toplantı özgürlüklerinin titizlikle korunduğu gelişmiş demokratik ülkeler için zorluklar taşımaktadır. Bu hakları, devletlerin 1961 Viyana Sözleşmesi kapsamındaki görevi ile dengelemek her zaman kolay değildir; ancak görüşleri özgürce ve barışçıl biçimde ifade etmekten bir misyon izole etmeye çalışılamaz⁴⁶. Aynı şekilde devlet başkanlarının da sahip olduğu haysiyete ilişkin korumanın bireylerin sahip olduğu ifade özgürlüğü hakkında izole edilmesi mümkün değildir ve bu koruma zorunluluğu ile ifade ve toplanma geleneksel özgürlükleri arasında bir denge kurmak gerekmektedir⁴⁷.

Kabul eden devlet, diplomatik temsilciliklerin itibarını korumakla görevli olmasının yanında, diplomasi temsilcilerinin de itibarını korumakla yükümlüdür. 1961 Viyana Sözleşmesi'nin kişi dokunulmazlığını düzenleyen 29. maddesine göre, *kabul eden devlet diplomatik ajana gereken saygıyı göstermeli ve şahsına, özgürlüğüne ve onuruna yönelik herhangi bir saldırıyı önlemek için uygun tüm önlemleri almalıdır*. 29. madde kapsamında alınacak

⁴⁵ FOAKES, s. 71.

⁴⁶ Anthony AUST: Handbook of International Law, Second Edition, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, s. 118; Gardiner' e göre, bu husus diplomatların konumundaki değişimi yansıtır. Bireylerin bir devlete yönelik uluslararası eleştirilerini ortaya koymasını kısıtlamayı haklı kılmak artık daha zordur. Bunun diplomatik işlevin korunması ihtiyacına karşı dengelenmesi gerekmektedir. Bu dengeleme artık, uluslararası insan hakları hususunu hesaba katmak zorundadır. Richard K. GARDINAR: International Law, England, Pearson/ Longman, 2003, s. 355.

⁴⁷ Örneğin 1990 yılında, İngiltere polisi, Çin Devlet Başkanı Jiang Zemin'in devlet ziyaretinde bulunması sırasında Özgür Tibet protestocularının bayrak ve pankartlarını topladı. Ayrıca başkanın, Buckingham Sarayı ve Çin Büyükelçiliği ziyareti sırasında, göstericileri görmesini engellemek için polis minibüsleri kullandılar. İngiltere Yüksek Mahkemesi *R v Commissioner of Police for the Metropolis* davasında polis memurlarının yalnızca Çin Hükümeti politikasına karşı protesto yapan kişilerin afiş ve pankartlarını kaldırmasının hukuka aykırı olduğuna ve özgür konuşmayı bastırmak için polis minibüslerinin göstericilerin önüne yerleştirilmesinin yasal olmadığı yönünde karar vermiştir. Eileen DENZA: Diplomatic Law: Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations, Third Edition Oxford, Oxford University Press, 2008, s. 174.

uygun önlemler⁴⁸ ise spesifik olarak belirtilmemiştir, yani devletleri sınırlayıcı bir tutum sergilenmemiştir.

29. madde uyarınca alınacak uygun önlemlerin belirlenmesinde fiziksel saldırılarla onura yönelik saldırılar arasında bir ayırım yapılmamıştır. 29. madde tarafından sağlanan koruma haysiyete saldırı kavramını yalnızca fiziksel bir saldırı olgusuyla sınırlı tutmamıştır; sözlü, taciz edici ve aşağılayıcı materyallerin yayınlanması da bu kapsamda değerlendirilir. Bu bağlamda, *Jams v Public Prosecutor* davasında Hollanda Yüksek Mahkemesi, yerel bir basında yabancı bir devlet başkanına yönelik aşağılayıcı bir saldırının böyle bir kişinin haysiyetine yapılan saldırıları önleme yükümlülüğünü ihlal ettiği kararını almıştır⁴⁹.

Bir diplomasi temsilcisinin onuru ve kişiliğinin ihlaliyle sonuçlanan özel kişilerin davranışları bakımından, kabul eden devlet suçluları adalete teslim etmek için makul tüm adımları atmalıdır⁵⁰. Bu bağlamda diplomasi temsilcilerine ve misyon binalarına bir saldırı düzenlenmesinin ardından kabul eden devlet suçluları yakalayıp cezalandırmak için gerekli adımları atmalıdır; aksi durumda devletin uluslararası sorumluluğu doğacağı genellikle kabul edilmektedir⁵¹. Aynı doğrultuda, yabancı bir devlet başkanına yönelik saldırgan davranışın, devletin yasasında cezai kovuşturma için şartları karşıladığı durumlarda devletin ilgili kişilere karşı cezai kovuşturma başlatmak ile devlet başkanının onuruna saygı göstermek için uluslararası bir yükümlülük altına girdiği muhtemeldir⁵².

1961 Viyana Sözleşmesi'nin 22. ve 29 maddeleri, diplomasi temsilciliklerinin itibarının ve diplomasi temsilcilerinin onurunun korunması yükümlülüğünün kapsamının belirlemesi bakımından benzeşim yoluyla devlet başkanları için de önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Her ne kadar bu düzenlemeler önemli birer kaynak oluştursa da devlet başkanının haysiyetinin korunmasına ilişkin devlet uygulamalarının ne yönde olduğunun tespit edilmesi mevcut durumun analiz edilebilmesi bakımından önem taşımaktadır.

⁴⁸ 1961 Viyana Diplomasi İlişkileri Sözleşmesi müzakerecileri, kabul eden devletin yükümlülüklerine sınır getirmesi gerektiğini netleştirmek için kasıtlı olarak alınması gerek tedbirlere "uygun" sözcüğünü eklemişlerdir. **SATOW**, *Satow's Guide to Diplomatic Practice*, s. 121.

⁴⁹ *Jam v Public Prosecutor*(1970) YBIL 222, (1970) 73 ILR 387, *Netherlands Supreme Court 21 January 1969*

⁵⁰ Biswanath **SEN**: *A Diplomat's Handbook of International Law And Practice*, The Hague, London and Boston, Martinus Nijhoff, 1965, s. 91; Michael **HARDY**: *Modern Diplomatic Law*, Manchester, Manchester University Press, 1968, s. 48.

⁵¹ G. E. do Nascimento e **SILVA**: *Diplomacy in International Law*, Leiden, A. W. Sijthoff, 1972, s. 91; **HARDY**, s. 48; **PAZARCI**, s. 98.

⁵² Arthur **WATTS**: *The Legal Position in International Law of Heads of States, Heads of Governments and Foreign Ministers*, Recueil Des Cours V. 247, 1994, s. 46.

Eskiden yabancı bir devlet başkanı hakkında saldırgan materyallerin yayınlanması ya da yabancı bir devlet başkanına yönelik hakaret içeren davranış, onun itibarının ihlali ve böylece uluslararası bir hata olarak ele alınmaktaydı. Fakat devlet uygulamaları böyle davranışlara daha toleranslı hale gelmiştir ve soyut düşünceyi haysiyete saldırı olarak daha az dikkate almaktadır. Ayrıca, bir devlet başkanının haysiyetiyle tutarsız davranış biçiminin, ifade özgürlüğü hakkına karşı dengelenmesi gerektiği fikri benimsenmiştir⁵³. Yakın bir tarihte, ifade ve düşünce özgürlüğü gibi temel sivil hakları korumanın önemi, bir devlet başkanının itibarını şartsız koşulsuz koruyan geleneksel düşüncelerden sapmalara sebebiyet vermiştir⁵⁴. Watts' a göre bu değişikliğin nedenleri; devletlerin basın ve ifade özgürlüğüne verdiği önemin artması; demokratik fikirlerin gelişmesi ve devlet başkanının onurunun özel korunmasını eleştiren kamuoyunun oluşması ve devlet başkanlarının meşru eleştirilerden muaf tutulmaması gerektiği fikrine dayanmaktadır⁵⁵.

Her ne kadar uluslararası hukuk devletlere yabancı devlet başkanının onurunun korunması yükümlülüğünü getirirse de, ifade özgürlüğü hakkının devreye girdiği koşullarda, aşırı derecede kişisel saldırı veya hakaret edilme durumlarının dışında, bu uluslararası hukuk yükümlülüğü mutlak olarak uygulanmamaktadır⁵⁶. Devlet başkanının dış politikadan sorumlu olduğu göz önüne alındığında, yurtdışında yapılan eleştirileri belli bir dereceye kadar tolere etmesi beklenmektedir; ancak yine de bu, eleştiride aşığılayıcı ve hakaret dolu bir dilin kullanılmasını meşru kılmaz⁵⁷.

III.Yabancı Devlet Başkanının Haysiyetinin Korunmasına Yönelik Önemli Mahkeme Kararlarının Değerlendirilmesi

Devlet başkanının haysiyetinin korunmasına ilişkin olarak devlet uygulamaları belirsiz bir nitelik taşıdığından konunun somutlaştırılması için ele alındığı mahkeme kararlarının değerlendirilmesi gerekmektedir.

A. Uluslararası Adalet Divanı *Djibouti v France* Kararının Değerlendirilmesi

Yabancı devlet başkanının haysiyetine yönelik saldırıları önleme yükümlülüğüne ilişkin olarak Uluslararası Adalet Divanı'nın ele aldığı çok sayıda

⁵³ WATTS, Heads of State, para. 13.

⁵⁴ Samantha R. WALKER, "The Interview and Protecting the Dignity of Heads of State", <http://blogs.law.unc.edu/ncilj/2015/01/21/the-interview-and-protecting-the-dignity-of-heads-of-state/> (06. 02. 2017)

⁵⁵ WATTS, The Legal Position in International Law of Heads of States, Heads of Governments and Foreign Ministers, s. 45.

⁵⁶ WATTS, Heads of State, para. 13.

⁵⁷ *Aziz v Aziz & Sultan of Brunei*, Lord Justice Lawrance Collins, para. 90.

dava yoktur. Bu davalardan şüphesiz ki yabancı devlet başkanının onurunun korunmasına yönelik önemli değerlendirmelerin yapıldığı *Djibouti v. France*⁵⁸ davasının ele alınması gerekmektedir.

Dava konusu olaya ilişkin anlaşmazlık, Cibuti Devlet Başkanı'na, Fransız soruşturma yargıcı tarafından, Bernard Borrel davasına ilişkin olarak iki adet tanıklık davetiyesi gönderilmesi ile başlamıştır. Cibuti, Fransız soruşturma yargıcı tarafından Cibuti Devlet Başkanı'na gönderilen bu iki tanıklık davetiyesinin⁵⁹, uluslararası koruma altındaki bir kişinin haysiyetine yönelik saldırı teşkil ettiğini iddia etmiştir. Cibuti, ayrıca bu çağrıların devlet başkanlığının dokunulmazlığını ve yargı dokunulmazlığını ihlal eden kısıtlamalar oluşturduğunu da ileri sürmüştür. Cibuti bu iddialarını 1973 tarihli Uluslararası Korunan Kişilere Karşı Suçların Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'ne ve 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi'nin 29. maddesine dayandırmıştır.

Divan, bu davada 1973 Sözleşmesi'nin olgulara uygulanamayacağı sonucuna varmıştır. Divan'a göre, 1973 Sözleşmesi'nin amacı uluslararası alanda korunan kişilere yönelik ciddi suçları önlemek ve bu suçların faillerinin cezai kovuşturmasını sağlamaktır. Bu sebeple bir ceza soruşturması ile bağlantılı olarak gönderilen tanıklık davetiyesi bu kapsamda değerlendirilmez ve bu bakımdan mahkeme bu sözleşmeyi dikkate alamaz⁶⁰.

Divan, 1961 Viyana Sözleşmesi'nin 29. maddesinin devlet başkanları için de uygulanabilir olduğuna ve bu kapsamda bu hükmün, kabul eden devlet için kendi makamlarının faaliyetleri ve bireylerin olası davranışları konusunda önleme yükümlülükleri açısından pozitif yükümlülükler getirdiğini belirtmiştir. Özellikle bu hüküm kabul eden devleti, dokunulmazlıklarıyla bağlantılı olarak,

⁵⁸ *Case Concerning Certain Questions Of Mutual Assistance In Criminal Matters(Djibouti v. France), Judgment, I. C. J. Reports 2008*; Fransa ve Cibuti arasındaki işbirliği anlaşmaları kapsamında geçici görevde bulunan bir yargıç olan Bernard Borrel 19 Ekim 1995 tarihinde Cibuti şehriden 80 km uzaklıkta ölü olarak bulundu. Cibuti, 28 Şubat 1996' da Fransız yargıcın ölüm nedeni hakkında adli soruşturma başlattı ve yapılan soruşturmada, bazı yönleri açıklanamasa da, yargıcın intihar ettiği sonucuna varıldı. Fransa'da Bernard Borrel' in ölüm nedeninin belirlenmesine yönelik 7 Aralık 1995' te adli soruşturma açıldı ve yargıcın dul eşi intihar bulgusuna itiraz ederek müdahil taraf olarak davaya katıldı. Davalar devam ederken tanık ifadelerinden, içlerinde üst düzey devlet görevlilerinin de bulunduğu, Cibuti vatandaşlarının Borrel' in ölümüne karıştığına dair iddialar ileri sürüldü. Bu gelişmeleri takiben Cibuti Devlet Başkanı'na Borrel davası ile ilgili tanıklık yapması için iki adet tanıklık davetiyesi gönderildi. *Djibouti v. France*, para. 20-32.

⁵⁹ Cibuti Devlet Başkanı'na gönderilen tanıklık davetiyelerinden ilki Fransız usul kurallarına uygun olmadan faks ile 17 Mayıs 2005' te, Fransa'ya resmi bir ziyarette bulunduğu sırada gönderildi; normal prosedürlere uygun olan ikinci tanıklık davetiyesi ise 14 Şubat 2007 tarihinde, Cibuti Devlet Başkanı bir konferans için Fransa'da bulunduğu sırada gönderildi. *Djibouti v. France*, para. 32.

⁶⁰ *Djibouti v. France*, para. 159.

devlet başkanlarının onur ve haysiyetlerini koruma yükümlülüğünü kabul etmeye zorlamaktadır⁶¹.

Divan, gönderilen tanıklık davetiyelerinin, devlet başkanına serbestçe kabul veya ret imkânı tanıdığı; bu kapsamda devlet başkanının, davanın soruşturulmasıyla ilgili herhangi bir yükümlülüğü bulunmadığından cezai yargı dokunulmazlığına herhangi bir ihlal yapılmadığı kanaatine varmıştır⁶². Ancak Divan'a göre, Fransız yargıcın, devlet başkanı ile istişare etmeden, davanın hakim makamında görülmesinden son derece kısa bir süre önce, faks göndererek, devlet başkanını tanıklık yapmaya davet etmesi, yabancı devlet başkanlarına nezaket kurallarına uygun davranılması gereğini ihlal etmektedir⁶³. Divan, nezaket kurallarına aykırılık olduğunu belirtmesine rağmen bu durumun Fransa'nın devlet başkanının onurunu koruma yükümlülüğünü ihlal ettiğine dair bir karar vermemiştir.

Divan, Cibuti tarafından iddia edildiği gibi, Fransız adli makamlarının soruşturmaya ilgili gizli bilgileri Fransız medyasına sızdırdıkları ispatlansaydı, resmi ziyaret kapsamındaki Cibuti Devlet Başkanı'na yönelik böyle bir hareketin, Fransa Devleti'nin yalnızca Fransız yasalarını ihlal etmekle kalmayıp uluslararası yükümlülüklerinin ihlalini de oluşturacağını belirtmiştir. Ancak Divan, Fransız adli makamlarının söz konusu bilgilerin sızdırılmasının ardındaki kaynağı oluşturduğuna dair herhangi bir kanıtı sahip olmadığını kabul etmiştir⁶⁴. Böylelikle Divan, yabancı devlet başkanına ait gizli bilgilerin adli makamlarca basına sızdırılmasının devletin, itibarın koruma yükümlülüğünün ihlali manasına gelebileceğini tespit etmiştir.

Bu kararla, Uluslararası Adalet Divanı, yabancı devlet başkanına başka bir devlet mahkemeleri tarafından tanıklık çağrısı gönderilmesini eğer bu çağrı usulüne uygun yapılmışsa ve devlet başkanına yönelik herhangi bir kısıtlama tedbiri içermiyorsa, devlet başkanının yargı dokunulmazlığının ve onurunun korunmasının ihlalini oluşturmayacağı görüşünü benimsemiş oldu. Ayrıca Divan, devlet başkanlarının onurunun korunması ile ilgili olarak 1961 Viyana Sözleşmesi'ndeki güvencenin devlet başkanlarına da tanınabileceğini ve bu kapsamda kabul eden devletin, dokunulmazlıklarıyla bağlantılı olarak, devlet başkanlarının onur ve haysiyetlerini koruma yükümlülüğü bulunduğu

⁶¹ *Djibouti v. France*, para 174.

⁶² *Djibouti v. France*, para. 171; "... Devlet başkanları, görevlerini yerine getirirken başka bir devlet makamının herhangi bir müdahalesine karşı onu koruyan tam cezai yargı bağımsızlığı ve kişi dokunulmazlığına sahiptir. Ayrıca, Devlet başkanının dokunulmazlığına bir saldırı olup olmadığının değerlendirilmesinde belirleyici faktör, bu yetkiyi sınırlayıcı bir otorite işlemine tabi kılmaştır..." *Djibouti v. France*, para. 170.

⁶³ *Djibouti v. France*, para. 172.

⁶⁴ *Djibouti v. France*, para. 175; İkinci tanıklık davetiyesi ile ilgili olarak Cibuti, adli makamların davaya ilişkin bilgileri Fransız medyasına sızdırdığını iddia etmiştir. *Djibouti v. France*, para. 32.

tespitini yapmıştır. Bu tespit uluslararası hukukta yabancı devlet başkanlarının onurunun korunması sınırlarıyla ilgili olarak yol gösterici bir niteliktedir.

B.İngiltere Temyiz Mahkemesi Aziz v. Aziz and The Sultan of Brunei Kararının Değerlendirilmesi

Aziz v. Aziz and The Sultan of Brunei kararı, yabancı devlet başkanının onurunun korunmasının sınırlarıyla ilgili olarak son yıllarda verilmiş önemli bir yüksek mahkeme karardır. Bu dava, Brunei Sultanı tarafından eski eşiyile ilgili bir davada adının geçmemesi talebine dayanılarak açılmıştır. Sultan, bu davada anılmanın bir devlet başkanı olarak haysiyetine leke düşüreceğini öne sürmüştür. Sultan iddialarını uluslararası hukuktaki haklarına ve İngiliz yasalarında düzenlenen devlet başkanının onuruna saygı duyulması ve korunması hakkına dayandırmıştır⁶⁵. Bir saygı eylemi olarak davanın detaylarının kamuoyuna açıklanmamasını talep etmiştir. Ancak mahkeme bu talebi reddetmiştir. Yargıç Lawrance Collins LC'e göre; devlet uygulamalarının detaylı bir şekilde incelenmesinden sonra, devletlerin bireylerin yurtdışındaki devlet başkanlarına hakaret etmelerini önlemek için adımlar atmalarını gerektiren bir uluslararası hukuk kuralının varlığını destekleyecek yeterli materyal bulunmamaktadır⁶⁶. Mahkeme, Sultan'ın haysiyetine herhangi bir saldırı bulunmadığını ve üçüncü taraf olarak katıldığı davalarda, kararın açıklanmasında sade vatandaşlara verilenden daha fazla bir koruma verilmesine gerek olmadığına karar vermiştir⁶⁷.

Böylece, bir ceza soruşturmasında kanıt toplanması veya davanın düzgün yürütülmesi gibi yerleşmiş yasal prosedürler söz konusu olduğunda, yabancı bir devlet başkanı kişi ve yargı dokunulmazlığından taviz verilmemesi koşuluyla sade vatandaşlardan daha fazla koruma hakkına sahip olamayacaktır. Foakes'e göre bu tür prosedürler bir devlet başkanını rahatsız edebilir ve bazı eleştirilere ve olumsuz propagandalara neden olabilir; ancak sebepsiz veya kasıtlı olarak aşağılayıcı bir davranışın unsuru söz konusu olmadığı sürece devlet başkanının haysiyetine yönelik bir saldırı teşkil etmeyecektir⁶⁸.

⁶⁵ Sultan, 1978 tarihli Devlet Bağışıklığı Yasası'nın 20. maddesine göre bir devlet başkanının bir elçiyle benzer dokunulmazlığa sahip olduğu hükmüne ve 1961 Viyana Sözleşmesi'nin kişi dokunulmazlığı bağlamında haysiyetin korunmasını düzenleyen 29. maddesine dayandı. *Aziz v Aziz and Sultan of Brunei* (2007) EWCA Civ 712 (11 July 2007), para. 6. Resmî olmayan karar metni için bkz: <http://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Civ/2007/712.html> (08. 02. 2017)

⁶⁶ *Aziz v Aziz and Sultan of Brunei*, para 93.

⁶⁷ Denza' ya göre bu karar tüm ayrıcalıkları ve dokunulmazlıkları, uluslararası ilişkilerin verimli bir şekilde yürütülmesini sağlamak için gerekli olanla sınırlamak ve bunlar, başkanlarının temel haklarına aykırılık teşkil ettiğinde bunları özel bir dikkat göstererek sınırlandırma modern eğilimi ile uyumludur. DENZA, s. 264.

⁶⁸ FOAKES, s. 69.

C.Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi *Colombani ve Diğerleri/Fransa* Kararının Değerlendirilmesi

Yabancı devlet başkanına hakaret hususu Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) önüne *Colombani ve Diğerleri/Fransa* davasında getirilmiştir⁶⁹. Anılan davada, *Le Monde* için çalışan gazeteci başvuranlar, gizli bir rapora dayanarak, Fas makamlarının ve özellikle Fas Kralı'nın, ülkelerinde uyuşturucu madde kaçakçılığı ile mücadelesini sorgulayan bir yazı yayımlamaları üzerine Fas Kralı'na hakaret ettiği gerekçesiyle 1881 tarihli Basın Özgürlüğü Yasası'nın 36. maddesi uyarınca cezalandırılmıştı. Yasa'nın 36. maddesi yabancı devlet başkanlarını görevleri ve konumları nedeniyle korumaktadır.

Mahkeme, yabancı devlet başkanlarına yönelik hakaret fiilleri bakımından, ayrı bir düzenleme yapılmasını ve bu fiiller bakımından daha ağır ceza belirlenmesini, Sözleşme'ye aykırı bulmuştur⁷⁰. Ayrıca, Mahkeme, yabancı bir devlet başkanının hakaretine ilişkin Fransız yasaının ilgili maddesinin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) madde 10'un ihlal ettiğini tespit etmiştir⁷¹. Mahkeme'ye göre, yabancı bir devlet başkanı hakarete uğradığını iddia ediyorsa, herkes için olağan başvuru yollarını kullanabilir, ama bunun için ayrıcalıklı korumadan yararlanamaz. Mahkeme söz konusu kararında, devlet başkanına tanınan dokunulmazlık ile ilgili şunu belirtmiştir : “29 Temmuz 1881 tarihli Yasa'nın 36. maddesi uyarınca yabancı devlet başkanlarına eleştiri yapılıp yapılmadığına bakılmaksızın sadece sahip olduğu fonksiyon veya statülerinden dolayı eleştirilerden korunmak için özel bir yasal statü verilmektedir. Bu, yabancı devlet başkanlarına, modern uygulamalar ve siyasi konseptlerle uzlaştırılmayacak kadar özel bir imtiyaz verir. Diğer devletlerin liderleriyle güvene dayalı dostane ilişkileri sürdürmek için her devletin sahip olduğu açık çıkar ne olursa olsun, böyle bir ayrıcalık bu hedefe ulaşmak için gerekli olanın üzerine çıkmaktadır.”⁷².

AİHM vermiş olduğu bu kararda da davanın konusu olan kişinin kimliğinin siyasi bir nitelik taşıması dolayısıyla kabul edilebilir eleştiri sınırının geniş tutulması gerektiğini vurgulamıştır⁷³. AİHM, kabul edilebilir eleştiri sınırları hususunda sıradan bir kimse ile karşılaştırıldığında bu sınırların, halka mal olmuş bir kişi olarak hareket eden siyasetçiler için daha geniş olduğunu birçok

⁶⁹ *Case of Colombani and Others v. France*, Appl. No. 51279/99, 25. 06. 2002, <http://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-60532>, (11. 04. 2017)

⁷⁰ *Colombani and Others v. France*, para. 67.

⁷¹ *Colombani and Others v. France*, para. 70.

⁷² *Colombani and Others v. France*, para 68; AİHM' in vermiş olduğu bu karardan sonra Fransa, 2004 yılında, karara konu olayda uygulanan yasa hükmünü yürürlükten kaldırmıştır.

⁷³ *Colombani and Others v. France*, para. 56.

kez kabul etmiştir ve bu durum günümüzde yerleşik bir ilke haline gelmiştir⁷⁴. AİHM, *Lingens/Avusturya* kararında, siyasi liderler hakkında öne sürülen düşüncelerin aktarılması olgusunun kamuoyunun şekillenmesini sağlayan en önemli araçlardan birisi olduğunu, demokratik bir toplumun temel niteliği olan siyasi tartışmanın Sözleşme tarafından korunan hakların başında geldiğini, politikacılar için kabul edilebilir eleştiri sınırının diğer bireylere göre daha geniş olması gerektiğini, özel kişilerden farklı olarak politikacıların her söz ve davranışını bilerek ve isteyerek basın ve kamuoyunun görüş ve eleştirisine açtığı tespitlerini yapmıştır⁷⁵.

İfade özgürlüğü sadece olumlu olarak alınan veya zararsız ya da bir tarafsızlık sorunu olarak görülen bilgi ya da fikirler için değil, itici, şok edici ya da rahatsız edici olanlara da uygulanır⁷⁶. Ancak ifade özgürlüğü sınırsız değildir. Bu bağlamda müstehcen, saldırgan, şeref kırıcı söz ve yazılarla, hakaret, küfür ve iftira hukukun himaye etmediği ve ifade özgürlüğü kapsamına girmeyen beyanlardır⁷⁷. Bununla birlikte müstehcen ile sanat yapıtının, sövme ya da hakaret ile mizah ve eleştirinin ayırt edilmesi çoğu zaman mümkün olmamaktadır⁷⁸. Ayırım zor olsa bile resmi sıfatı bulunan kişilerin, şeref ve haysiyete zarar verici, hakaret ve sövme niteliği arz eden eleştiriler karşısında tamamen korumasız bırakılmaları düşünülemez.

Mahkeme, *Colombani ve Diğerleri /Fransa* kararında da önceden benimsemiş olduğu siyasi kimliğe sahip olan kişilerin kabul edilebilir eleştiri sınırının daha geniş olduğunu yinelemiştir. Ayrıca, özel olarak yabancı devlet başkanlarına hakaret hükümlerinin mevcudiyetinin ifade özgürlüğüne ve

⁷⁴ AİHM benzer şekilde *Eon / Fransa* davasında “Bir siyasetçiye siyasetçi olması dolayısıyla yöneltilen eleştirinin sınırları, sıradan bir kişiye yöneltilen eleştirinin sınırlarından daha geniştir: ikincisinin aksine birincisi zorunlu ve bilinçli olarak fiillerini ve davranışlarını vatandaşların ve gazetecilerin dikkatli bir kontrolüne açık bırakmaktadır; dolayısıyla [siyasetçinin] daha fazla hoşgörülü olması gerekmektedir.” kararını vermiştir. *Case of Eon v. France*, Appl. No. 26118/10, 14. 03. 2013, para. 59, <http://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-117742>, (11.04.2017)

⁷⁵ *Case of Lingens v. Austria*, Appl. No. 9815/82, 08. 07. 1986, para. 42, <http://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-57523>, (11. 04. 2017) ; Bu kararın ve diğer önemli AİHM kararlarının Türkçe metni için bkz: Vahit **BIÇAK**: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında İfade Özgürlüğü, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara, 2002

⁷⁶ *Case of Otegi Monragon v. Spain*, Appl. No. 2034/07, 15.03.2011, para. 48, <http://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-103951>, (11. 04. 2017) ; *Case of Handyside v. U. K.* , Appl. No. 5493/72, 07. 12. 1976, para. 49, <http://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-57499>, (11. 04. 2017)

⁷⁷ Reyhan **SUNAY**: Avrupa Sözleşmesinde ve Türk Anayasasında İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara, 2001, s. 10-11; Yusuf Şevki **HAKYEMEZ**: “Temel Hak ve Özgürlüklerde Objektif Sınır Kavramı ve Düşünce Özgürlüğünün Objektif Sınırları”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C. 57, S. 2, s. 28;

⁷⁸ Tekin **AKILLIOĞLU**: “Düşünce ve Anlatım Özgürlüğü ve Kamu Görevlileri”, Mesut GÜLMEZ (Haz.), İnsan Hakları ve Kamu Görevlileri Sempozyumu, , Ankara, TODAİE Yay. , 1992, s. 26.

modern konseptlere aykırı nitelikte olduğunu tespit etmiştir. *Colombani ve Diğerleri /Fransa* kararında, yabancı devlet başkanlarının sahip olduğu uluslararası hukuktan kaynaklanan haysiyetin korunması ilkesine yer verilmemiştir. Mahkemeyi bu uluslararası yükümlülüğü değerlendirmeye zorlayan bir neden olmasa da bu yükümlülüğün kapsamına hiç değinmemiş olması, insan hakları ile yabancı devlet başkanlarının haysiyetine saygı yükümlülüğünün karşılaştırılması bakımından eksiklik teşkil etmektedir.

D. Böhmermann Davası

Yabancı devlet başkanına hakaret suçunun işletildiği en güncel örneklerden bir tanesi de Böhmermann davasıdır. *Böhmermann Afair* olarak medyada geniş yer bulmuş bu olay ifade özgürlüğü ve yabancı devlet başkanının haysiyetin korunması haklarını karşı karşıya getirmiş ve kamuoyunda büyük tartışmaların yaşanmasına yol açmıştır. Alman komedyen Jan Böhmermann, devlet televizyonu NDR kanalının “Extra 3” adlı programında, Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan üzerine “Erdowie, Erdowo, Erdogan” adında eleştirel bir video klip yayınladı. Bunun üzerine Türkiye, Almanya’nın Ankara büyükelçisini Dış İşleri’ne çağırdı. Bu olaya tepki olarak, Böhmermann 31 Mart 2016 tarihinde Alman 2. televizyon kanalı ZDF’ de yayınlanan “Neo Magazin Royale” adlı şovunda Cumhurbaşkanı Erdoğan hakkında küfür ve hakaretler içeren bir şiir okudu⁷⁹.

Bu gelişmenin üzerine Türkiye, 31 Mart 2016’da Alman 2. televizyon kanalı ZDF’ deki programında Cumhurbaşkanı Erdoğan’a hakaret içeren şiiri nedeniyle Böhmermann’ ın yargılanması için Almanya Dışişleri Bakanlığı’na sözlü nota verdi⁸⁰ . Bu sözlü notanın üzerine Almanya’da, Böhmermann’ın yabancı devlet başkanına hakareten yargılanmasına izin verilip verilmeyeceği yönünde tartışmalar başladı; çünkü sadece talep soruşturmanın başlaması için yeterli değildi. Bu kapsamda öncelikle Alman Ceza Kanunu’nun yabancı devlet başkanına hakareti suç olarak düzenleyen hükmünün ve bu suçun işletilebilmesinin şartlarının yerine getirilmesi gerekiyordu. Alman Ceza Kanunu’nda yabancı devlet başkanlarına yapılan hakaret suçu ile ilgili müstakil olarak bir suç düzenlenmiş ve bu kapsamda yabancı devlet başkanlarına özel bir koruma sağlanmıştır. Alman Ceza Kanunu’nun 103. maddesi uyarınca yabancı devlet başkanlarına hakaret dolayısıyla soruşturma yürütülebilir. Bu düzenlemeye göre; “*Her kim, yabancı devletlerden birinin başkanına*

⁷⁹ Böhmermann, şiirini Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın küçük çerçeveli bir portresinin bulunduğu Türk bayrağı önünde okumuş ve şiir diğer şeylerin yanı sıra “azınlıkları bastırmak, Kürtleri tekmelemek ve Hristiyanlara tokat indirmek” suçlamalarını içermektedir. Ayrıca şiir çok yoğun bir şekilde cinsel içerikli referanslar da barındırmaktadır. <https://www.theguardian.com/world/2016/apr/15/angela-merkel-agrees-prosecution-comedian-erdogan-poem> (21. 02. 2017)

⁸⁰ http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/04/160412_merkel_bohmerman (21. 02. 2017)

veya resmî bir sıfatla yurt içinde bulunan yabancı bir hükümetin bir üyesine, görevi dolayısıyla veya yabancı bir diplomatik temsilciliğin Almanya Federal Cumhuriyeti'nde akredite olan yöneticisine hakaret ederse, üç yıla kadar hapis cezası veya adli para cezası, bilerek gerçek dışı olgu isnat ederek kötöleme suçu niteliğindeki hakaret halinde ise üç aydan beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır."

Alman Ceza Kanunu madde 103 kapsamında yabancı devlet başkanına karşı hakaret suçunun işletilebilmesi için ise bazı ek koşulların yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, Alman Ceza Kanunu'nun 104/a maddesine göre, bu suçlamanın kovuşturulması için: *"Almanya Federal Cumhuriyeti'nin, söz konusu olan devlet ile diplomatik ilişkisinin bulunması, karşılıklılık şartının garanti edilmiş olması ve ayrıca, suçun işlendiği sırada, bu garantinin mevcut bulunması, yabancı hükümet tarafından verilmiş bir talebin mevcudiyeti ve Almanya Federal Hükümeti'nin ceza soruşturma veya kovuşturması açısından izin vermiş olması şarttır."*

Böhmermann davasını ele aldığımızda ise bu dört şartın yerine getirilmiş olduğunu görmekteyiz. Almanya, Türkiye ile diplomatik ilişkilerini sürdürmektedir. Türk Ceza Kanunu'nun hakaret suçunu düzenleyen 125. maddesinin⁸¹ ve bir yabancı devletin başkanına karşı işlenen suçları düzenleyen 340. maddesinin⁸² birleşimi, Türkiye'de Almanya Devlet Başkanı'na hakaret eden kişilerin cezai kovuşturmasına izin vermektedir. Türkiye, bu kapsamda yabancı devlet başkanına hakaret suçundan Böhmermann'ın yargılanmasını talep etmiştir. 15 Nisan 2016 tarihinde Almanya Başbakanı Angela Merkel ise Böhmermann hakkında soruşturma açılmasına izin verildiğini açıklamıştır⁸³. Ayrıca Almanya Başbakanı Angela Merkel, şiiir metninin "kasıtlı olarak kırıcı bir biçimde" kaleme alındığını da belirtmiştir⁸⁴.

⁸¹ "MADDE 125-(1) Bir kimseye onur, şeref ve saygınlığını rencide edebilecek nitelikte somut bir fiil veya olgu isnat eden ya da yakıştırmalarda bulunmak veya sövmek suretiyle bir kimsenin onur, şeref ve saygınlığına saldıran kişi, üç aydan iki yıla kadar hapis veya adli para cezası ile cezalandırılır. Mağdurun gıyabında hakaretin cezalandırılabilmesi için fiilin en az üç kişiyle ihtilât ederek işlenmesi gerekir"

⁸² "MADDE 340 - (1) Yabancı devletlerden birinin başkanına karşı bir suç işleyen kişiye verilecek ceza, sekizde biri oranında artırılır. Suçun müebbet hapis cezasını gerektirmesi hâlinde, ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına hükmolunur.
(2) Fiil, soruşturulması ve kovuşturulması şikâyetine bağlı suçlardan ise, soruşturma ve kovuşturma yabancı devletin şikâyetine bağlıdır."

⁸³ Merkel soruşturma iznini verdikten sonra yaptığı açıklamada bu konudan bağımsız olarak, yabancı devlet başkanına hakareti cezalandıran hükmün gereksiz ve eskimiş olduğunu ve önümüzdeki iki yıl içinde ceza kanunundan çıkarmak için yasal adımların atılacağını belirtti. <https://www.theguardian.com/world/2016/apr/15/angela-merkel-agrees-prosecution-comedian-erdogan-poem> (21. 02. 2017)

⁸⁴ <https://www.theguardian.com/world/2016/apr/15/angela-merkel-agrees-prosecution-comedian-erdogan-poem> (08. 03. 2017)

Alman Hükümeti'nin onayının ardından Mainz Savcılığı 2016 yılının ekim ayı başında dava talebini “yabancı devlet yöneticilerine hakaret” yönünden inceleyerek soruşturmada takipsizlik kararı vermiştir. Savcılık, ifade özgürlüğünün sınırının aşıldığını ancak cezayı gerektirecek bir durumun kuşku götürmeyecek şekilde kanıtlanmamış olduğu gerekçesiyle Böhmermann hakkında devam eden soruşturmayı durduğunu açıklamıştır⁸⁵. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın avukatının takipsizlik kararına itirazı da reddedildi⁸⁶.

Cumhurbaşkanı Erdoğan, şiirin başka yerde tekrarlanmasının önüne geçmesi amacıyla şiirin yasaklanması talebiyle Hamburg Eyalet Mahkemesi'nde dava açtı. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın avukatı Böhmermann'ın okuduğu şiirin “içerikten yoksun” ve “insan onurunu aşağılayıcı” bir karalama olduğunu ve sanat kisvesi altında en ağır hakaretin yapıldığını ileri sürdü. Böhmermann'ın avukatı ise şiirin, Almanya'da ifade özgürlüğünü koruyan sanatsal bir katkı olduğunu savundu⁸⁷.

Hamburg Eyalet Mahkemesi, 17 Mayıs 2016 tarihindeki geçici kararında şiirin 24 satırından 18' inin “sövgü dolu” ve “karalayıcı” olduğuna hükmetmiş ve şiirin kısmen yasaklanması kararını almıştır. Mahkeme, sanatsal özgürlük ve ifade özgürlüğü ile Erdoğan'ın kişilik hakları arasında denge kurmak gerektiğini ve şiirin “ırkçı önyargıya ve dini iftiralara olduğu kadar cinsel içeriklere de atıfta bulunduğu için şiirin söz konusu kısımlarının tahammül edilebilecek sınırın ötesine geçtiğine” karar vermiştir⁸⁸.

Mahkeme kararında, AİHM tarafından da benimsenmiş olan⁸⁹, AİHS 10. madde ile koruma altına alınan ifade özgürlüğü ile 8. madde tarafından korunan

⁸⁵ <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/recep-tayyip-erdogan-poem-insulting-jan-boehmermann-affair-court-prosecutors-criminal-case-dropped-a7344791.html> (21. 02. 2017)

⁸⁶ Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Koblenz Eyalet Yüksek Mahkemesi nezdinde itirazda bulunma hakkı bulunuyordu. Ancak Rheinland-Pfalz eyaletinde geçerli medya yasasına göre ekim ayı sonu itibarıyla o tarihe kadar işlenmiş olan tüm hakaret suçları zamanaşımına uğramış olduğundan herhangi bir itiraz davası açma hakkı mümkün olmamıştır. <http://www.dw.com/tr/b%C3%B6hmermann-davas%C4%B1na-zaman-a%C5%9F%C4%B1m%C4%B1/a-36250934> (20. 02. 2017)

⁸⁷ <http://www.dw.com/tr/b%C3%B6hmermann%C4%B1n-erdo%C4%9Fan-%C5%9Fiirinek%C4%B1smi-yasak/a-37491792>, (20. 02. 2017)

⁸⁸ <http://www.dw.com/en/court-grants-erdogan-injunction-against-comedian-jan-b%C3%B6hmermann/a-19264350> (21. 02. 2017) ; <http://www.bbc.com/news/world-europe-36317006> (21. 02. 2017)

⁸⁹ AİHM içtihadına göre, devletler, Sözleşme'nin 8. maddesindeki pozitif yükümlülükleri bağlamında, özel yaşamın bir unsuru olan bireyin itibarının korunması hakkı ile diğer tarafın Sözleşme'nin 10. maddesiyle güvence altına alınmış olan ifade özgürlüğü arasında adil bir denge kuralmalıdır. Bu doğrultuda, AİHM, *Chauvy and Others v. France* kararında, yayımlanan bir kitap nedeniyle kişinin etkilenen itibarının özel yaşama saygı hakkı çerçevesinde 8. maddeyle korunduğunu ve ifade özgürlüğüyle dengelenmesi gerektiğini belirtmiştir. *Case of Chauvy and Others v. France*, Appl. No. 64915/01, 29. 06. 2004, para. 70, <http://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-61861>, (11. 04. 2017)

genel kişilik hakları arasında bir denge kurulması gerektiğini vurgulamıştır. Mahkeme, şiirin hiciv olduğunu; hicvin sanat olarak değerlendirilebileceğini ancak sınırsız olmadığını belirtmiştir. Mahkeme, hiciv biçiminde dile getirilen görüşler ve üçüncü kişilerin davranışlarına yönelik eleştirilerin, açıkça aşağılama ve biçimsel hakaretin ya da insan onurunun zedelenmesinin söz konusu olduğu alanla sınırlı olduğunu belirtmiştir. Mahkeme, şiirdeki ifadelerin kuşkusuz hakaret teşkil ettiğini ve onur kırıcı olduğunu; neredeyse tüm satırlarda cinselliğe gönderme yapıldığını; söz konusu olan satırların çoğu kez Türklere karşı mevcut olan ve normal olarak ırkçı olarak değerlendirilebilecek ön yargıları kullanmakta olduğunu tespit etmiştir. Ve bu sebeplerle de söz konusu satırların davacıdan beklenecek tahammül sınırını aştığına karar vermiştir⁹⁰.

Mahkeme, şiirin tamamının yasaklanmasını “ifade özgürlüğünün çok önemli olduğu” gerekçesiyle reddetmiştir. Şiirin yasaklanmayan bölümlerinde davacının politikası sert bir dille eleştirildiğinden davacının tahammül edemeyeceği bir aşağılama değil; olayların keskin bir dille eleştirisi söz konusu olduğu belirtilmiştir. Mahkeme şiirin, kitap ya da filmde olduğu gibi bölünemez bir bütünlük olarak düşünemeyeceğinden, yayın yasağının tüm şiir için değil, hukuka aykırı olarak yayınlanmış olan bölümleri için geçerli olduğuna karar vermiştir⁹¹. Böylelikle ifade özgürlüğü kapsamında şiirin altı satırı yasal olarak kabul edilebilir sınırlar dâhilinde bulunmuştur. Ancak Cumhurbaşkanı Erdoğan, Böhmermann’ın okuduğu şiirin tamamen yasaklanmasını talep etmişti.

Hamburg Eyalet Mahkemesi, 10 Şubat 2017 tarihinde verdiği nihai kararda, Böhmermann’ın okuduğu şiirin hakaret içeren bazı bölümlerinin yasaklı kalmasına hükmetti. Mahkeme böylelikle vermiş olduğu ihtiyati tedbir kararını da onamış oldu. Davanın ana noktasının sanatsal özgürlük hakkıyla Erdoğan’ın kişisel hakları üzerinde yoğunlaştığını açıklayan mahkeme, davacının “hakaret ve sövgüleri kabul etmek zorunda olmadığını” belirtti. Ayrıca mahkeme, “sanatsal özgürlüğün koşulsuz ancak sınırsız olmadığına ve sanatsal özgürlük altında korunan mizahın kişisel özgürlük alanının merkezine dokunduğunda yasaklanabileceğini” ifade etti⁹².

Hamburg Eyalet Mahkemesi, daha üst seviyede eleştiriye katlanmakla yükümlü olan devlet başkanlarının kişisel hakları söz konusu olduğunda, ifade özgürlüğünün sınırlanabileceği yönünde kararlar vermiştir. Şiir her ne kadar hiciv olarak kabul edilse de doğrudan hakaret içermesi, onur kırıcı olması, ırksal önyargıya sebebiyet vermesi, dini iftiralara yönelik olması ve cinsel

⁹⁰ Hamburg Eyalet Mahkemesi Kararı/ Dosya No: 324 O 255/16, https://www.spiritlegal.com/files/userdata_global/downloads/Urteil%20LG%20Hamburg%20Boehmermann%20-%20Tuerkisch.pdf (20. 02. 2017)

⁹¹ Hamburg Eyalet Mahkemesi Kararı/ Dosya No: 324 O 255/16.

⁹² <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-38930340> (20. 02. 2017).

referansları barındırması sebebiyle tahammül edilebilecek sınırlar dâhilinde değildir.

İfade özgürlüğü günümüzde sıkı bir şekilde koruma alanı bulsa da sınırsız değildir; özellikle başkalarının şöhretinin korunması söz konusu olduğu durumlarda kısıtlanabilmektedir. Bu kapsamda da özellikle nesnel olarak kaba, bayağı, müstehcen, saldırgan, aşağılayıcı, onur kırıcı söz ve yazı ile hakaret, sövme, kötöleme, iftira, sırf ar ve hayâ duygularını incitmeyi amaçlayan düşünce açıklamaları hukukun koruma alanı dışında kalmaktadırlar⁹³. Böhmermann'ın okuduğu şiir de tam olarak hukukun koruma kapsamı dışında kalan bu alan içindedir. Her ne kadar hiciv olarak kabul edilip ifade özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi gerektiği iddia edilse de şiir sırf hakaret, iftira ve onur kırmaya yönelik olmasının yanında ayrıca cinsel referanslar ve ırkçı ifadeler de barındırmaktadır. Bu şiirin ifade özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi, hem devlet başkanının haysiyetinin korunması yükümlülüğü ile bağdaşmaz hem de ifade özgürlüğünün koruma alanı dışında kalan ifadelerin koruma altına alınması manasına gelir ki bu da kabulü mümkün olmayan bir durumdur. Sonuç olarak, sanat kisvesi altında hukukun koruma alanı dışında kalan ifadelerin korunması ve bir devlet başkanının haysiyetinin ihlal edilmesi hem ulusal hem de uluslararası hukuk sisteminde müdafaa edilemez.

IV.YABANCI DEVLET BAŞKANLARININ HAYSİYETİNE YÖNELİK SALDIRILARIN CEZALANDIRILMASINI ÖNGÖREN ULUSAL DÜZENLEMELER

Kabul eden devlet, ülkesinde bulunan yabancı devlet başkanını korumakla yükümlüdür ve bu kapsamda her çeşit saldırıya karşı tüm önlemleri almalıdır. Devletlerin yabancı devlet başkanlarını fiziksel saldırıdan korunmasına ilişkin geleneksel uluslararası hukuk kuralları, onuruna ilişkin olanlardan daha açıktır; çünkü fiziksel koruma kavramı zaman içerisinde değişmez ve farklı yorum yapılmasına daha az yatkındır⁹⁴. Bu doğrultuda, devlet başkanlarının özel olarak korunmasına ilişkin ulusal düzenlemeler özellikle fiziksel saldırı eylemlerini içermektedir. Bunun yanında kişi haklarına saldırı ve basın yoluyla saldırı ve hakaret suçları da saldırı kapsamına sokulmaktadır⁹⁵. Yani saldırı kavramı geniş nitelikte olup, sadece fiziksel saldırıları içermemekte kişinin onuruna yönelik olan saldırıları da kapsamaktadır⁹⁶.

Devlet başkanlarının onuruna saygı geleneksel olarak ceza hukuku hükümlerine tercüme edilerek devlet başkanlarına yönelik hakaret yasaklanır. Birçok ülkede, Avrupa Konseyi Bölgesi içinde dahi olsa, devlet başkanlarına

⁹³ Bülent **TANÖR**: Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Anayasası, İstanbul, Öncü Kitabevi, 1969, s. 17-18.

⁹⁴ **FOAKES**, s. 74.

⁹⁵ **PAZARCI**, s. 73.

⁹⁶ Melda **SUR**, Uluslararası Hukukun Esasları, 9. Baskı, İstanbul, Beta Yay., 2015, s. 231.

hakaret özel bir suç olarak düzenlenmiş durumdadır. Bu durum sadece Türkiye’de değil, aynı zamanda Almanya, Belçika, Yunanistan, İtalya, Hollanda, Polonya, Portekiz veya İspanya’da da geçerlidir⁹⁷. Bu suç genellikle ulusal devlet başkanlarını ilgilendirir, ancak bazen yabancı devlet başkanlarına kadar uzanmaktadır. Hollanda, Türkiye ve Almanya’da olduğu gibi bazı devletlerde, yabancı devlet başkanlarına yönelik saldırgan davranışları yasaklayan hükümler ceza kanunlarında yer almaktadır⁹⁸.

Devletler, yabancı devlet başkanının kişiliğine, özgürlüğüne veya onuruna yönelik saldırıları önleme yükümlülüğünü yerine getirmek amacıyla ulusal yasalarına buna ilişkin birtakım hükümler koymaktadır. Ancak, uluslararası hukuk, özel şahısların yabancı devlet başkanlarına karşı saldırgan davranışlarına yönelik olarak devletleri özel suç veya ceza uygulamak zorunda bırakmamıştır⁹⁹. Yani bir devlet, yabancı devlet başkanına yönelik saldırılar için ayrı bir düzenleme getirmemişse uluslararası hukuk yükümlülüğünü ihlal etmiş sayılmayacaktır. İngiltere de dâhil olmak üzere bazı ülkelerde bu konuda özel suçlar bulunmamaktadır ve genel olarak saldırgan yorumlar sadece müstehcen veya cezai bir hakaret içeriyorsa cezalandırılmaktadır¹⁰⁰.

Ulusal yasalarda yabancı devlet başkanlarına hakaret veya aşağılama suçunu cezalandıran ülkeler olmasına rağmen bu husus Avrupa ülkelerinde azalma eğilimi göstermektedir. Örneğin, Fransa 2004 yılında, Belçika ise 2005 yılında yabancı devlet başkanlarına hakaret suçunu yasalarından çıkarmıştır. Nitekim Almanya da 1 Ocak 2018 tarihinden itibaren Ceza Kanunu’nun 103. maddesinde yabancı devlet başkanına hakareti düzenleyen hükmünü kaldıracağını açıklamıştır¹⁰¹. Benzer şekilde Hollanda da dost ülkelerin liderine hakareti suç sayan yasanın iptali için harekete geçmiştir¹⁰².

⁹⁷ Kayıhan İÇEL, Yener ÜNVER ve Hakan HAKERİ: Karşılaştırmalı Ceza Hukuku Yasaları, Yenilenmiş 9. Baskı, İstanbul, Beta Yay. , 2014, s. 265.

⁹⁸ Hollanda Ceza Kanunu’nun 118. maddesi uyarınca; *Hollanda’da bir resmi görevi sırasında bir devletin başkanı veya üyesine yönelik kasıtlı hakaret, iki yıldan fazla olmayan bir hapis cezasıyla veya dördüncü kategorideki para cezası ile cezalandırılır*. Kanunun İngilizce metni için bkz: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/28> (15. 02. 2017)

⁹⁹ Ernest SATOW: *Satow’s Diplomatic Practice*, Fifth Edition, Oxford, Oxford University Press, 1979, para 15. 4.

¹⁰⁰ FOAKES, s. 69.

¹⁰¹ Almanya’da Bakanlar Kurulu, 25 Ocak 2016 tarihinde, yabancı devlet başkanına hakaret suçunu düzenleyen 103. maddenin 1 Ocak 2018 tarihinden itibaren yasadan çıkarılmasına yönelik düzenlemeye onay verdi. Adalet Bakanı, “devlet başkanlarına hakaretin suç teşkil etmeye devam edeceğini, ancak başka insanlardan farklı olarak az ya da çok ceza gerektirecek bir suç sayılmayacağını” vurguladı. <http://www.dw.com/en/berlin-abolishing-slander-law-on-insulting-foreign-leaders/a-37268893> (27. 02. 2017)

¹⁰² Hollanda’da yabancı devlet başkanına hakareti suç sayan yasa sıklıkla kullanılmamaktadır. Hollanda’da, dost ülke liderlerine hakareti suç sayan yasa en son 1968 yılında işletildi. O

SONUÇ

Devlet başkanının yabancı bir devlet ülkesindeyken sahip olduğu kişi dokunulmazlığı ve yargı bağımsızlığı uluslararası örf ve adet hukuku kaynaklıdır. Devlet başkanının kişi dokunulmazlığı kapsamında hem fiziksel saldırılardan hem de onuruna yönelik saldırılardan korunma hakkı vardır. Bu doğrultuda bazı sözleşmelerde ve önergelerde yabancı bir devlet ülkesinde bulunan devlet başkanlarının onurunun korunması yükümlülüğü düzenlenmiş bulunmaktadır. 1973 tarihli Diplomatik Temsilciler de Dahil Olmak Üzere Uluslararası Korunan Kişilere Karşı Suçların Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi, 1969 tarihli Özel Heyetler Hakkındaki Sözleşme ve 2001 tarihli *Vancouver Önergesi* devletlere, yabancı devlet başkanlarının onurunun korunması yükümlülüğü getirmektedir. Ancak bu düzenlemelerde spesifik olarak koruma yükümlülüğünün içeriği tanımlanmamıştır.

Devlet başkanlarının haysiyetinin korunmasına ilişkin ise devletler, ülkelerinde bulunan yabancı devlet başkanlarının kişi dokunulmazlığını temin etmekle ve bu kapsamda devlet başkanlarının şahsına, özgürlüğüne ve onuruna karşı gelebilecek saldırıları önlemekle yükümlüdürler. Bu bağlamda, devlet başkanları sadece fiziksel saldırılardan değil ayrıca onuruna yönelik saldırılardan da yabancı bir devlet ülkesindeyken veya saldırının gerçekleştiği ülkede değilken korunma hakkına sahiptir. Fiziksel saldırı kavramına yönelik korumaya ilişkin kurallar belirgin nitelikte iken haysiyete ilişkin korumayı sağlama yükümlülüğünün içeriği ve sınırları net değildir. Çünkü yasal bir koruma hak eden haysiyet tanımlanması ve sınırlarının çizilmesi güç bir kavramdır.

Devletler, kendi organları olarak hareket eden birimlerinin, yabancı devlet başkanlarının haysiyetine yönelik bir ihlali söz konusu olduğunda doğrudan bunu telafi etmek için önlemler almaktadır. Fakat özel şahısların yabancı devlet başkanının haysiyetine aykırı bir davranışta bulunması durumunda devletlerin daha zor bir analiz yapılmasını gerektiren uygun önlemleri alıp almadığının tespit edilmesi gerekmektedir. Uygun önlemlerin alınmasının tespitinde ise 1961 Viyana Sözleşmesi'nin misyonun ve diplomasi temsilcilerinin onurunun korunması yükümlülüklerinin düzenlendiği hükümler yararlı bir kaynak oluşturmaktadır. Bu kapsamda da özel şahısların ihlallerini önlemeye ilişkin devletlere geniş takdir yetkisi verildiği görülmektedir. Bu husus ise bir örnek uygulamaların oluşmasını engellemekte ve korumanın kapsamına ilişkin belirsizlikleri ortaya çıkarmaktadır.

zamanlar üniversite öğrencisi olan gazeteci - yazar Geert Mak, "ABD Başkanı Jonson savaş suçlusudur" yazılı pankart nedeniyle para cezasına çarptırılmıştı. http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/04/160416_hollanda_yabanci_lider (20. 02. 2017)

Uluslararası Adalet Divanı, yabancı devlet başkanının onurunun korunmasına ilişkin olarak 1961 Viyana Sözleşmesi'nin 29. maddesinde düzenlenen kişi dokunulmazlığının devlet başkanları için de geçerli olduğunu belirterek onurun korunmasını kabul eden devlet için bir yükümlülük olduğunu teyit etmiştir. Ancak, AIHM yabancı devlet başkanlarına onurunun korunması konusunda özel bir statü verilmesinin modern konseptlerle bağdaşmadığı ve bu ayrıcalığın ifade özgürlüğünü ihlal ettiği sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca hem İngiliz Yüksek Mahkemesi hem de Uluslararası Adalet Divanı, devlet başkanının şahsı ile ilgili olmayan davalarda yasal prosedürler gereği davanın düzgün işlemesi için gönderilen herhangi bir kısıtlama tedbiri içermeyen tanıklık davetiyelerinin doğrudan devlet başkanının bağımsızlığını bu kapsamda da onurunun korunmasının ihlal edilmediği sonucuna varmıştır. Son olarak yabancı devlet başkanına hakaretin gündeme geldiği Böhmermann olayında ise Mainz savcılığı, yabancı devlet başkanına hakarettten takipsizlik kararı verse de; Hamburg Eyalet Mahkemesi, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'a yönelik okunmuş olan hakaret ve küfürler içeren şiirin bir kısmının ifade özgürlüğü kapsamında olmayacağına karar vermiştir. Böylelikle, devlet başkanının siyasi bir kimlik taşımasından dolayı makul eleştiri sınırının geniş olduğu kabul edilse de hukukun koruma alanı dışında kalan ifadeler söz konusu olduğunda devlet başkanının bunlara tahammül etmek zorunda olmadığı teyit edilmiştir.

Günümüzde uygulanan devlet uygulamaları göz önünde bulundurulduğunda ve bahsi geçen davalardaki değerlendirmelerden varılan sonuca göre devlet başkanlarının haysiyetini mutlak koruyan düşünceden uzaklaşmış olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Mevcut ulusal ve uluslararası hukukta ifade özgürlüğü hakkının sıkı bir şekilde korunması eğilimi vardır. Bu durum da devlet başkanlarının haysiyetinin üstün bir şekilde korunmasını tartışılır hale getirmiştir.

Modern uluslararası hukukta devletlerin, yabancı devlet başkanının haysiyetini koruması yükümlülüğü, bireylerin temel hakları özellikle de ifade özgürlüğü söz konusu olduğunda kesin bir şekilde birincisine üstünlük sağlamamaktadır. Bu bakımdan devletlere ve mahkemelere bu iki hakkın dengelenmesi konusunda büyük bir yük düşmektedir. Yabancı devlet başkanının haysiyetinin korunması yükümlülüğü ve bireylerin temel hakları birbirini tamamen dışlayıcı bir şekilde ele alınamaz bu bağlamda iki hakkın birbirini dengeler şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

AKANDE Dapo: “*Head of State Immunity is a Part of State Immunity: A Response to Jens Iverson*”, <http://www.ejiltalk.org/head-of-state-immunity-is-a-part-of-state-immunity-a-response-to-jens-iverson/> (09. 02. 2017)

AKILLIOĞLU Tekin: “*Düşünce ve Anlatım Özgürlüğü ve Kamu Görevlileri*”, Haz. Mesut GÜLMEZ, İnsan Hakları ve Kamu Görevlileri Sempozyumu, TODAİE Yayınları, Ankara, 1992

AUST Anthony: Handbook of International Law, Second Edition, Cambridge, Cambridge University Press, , 2010

BILKOVA Veroniko: “*Thou shalt not Insult the(Foreign) Head of State*”, <http://www.ejiltalk.org/thou-shalt-not-insult-the-foreign-head-of-state/> (31. 01. 2017)

ÇELİK F. Edip: Milletlerarası Hukuk, Cilt I, 4. Baskı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1980

DENZA Eileen: Diplomatic Law: Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations, Third Edition, Oxford, Oxford University Press, 2008

ERSON ASAR Bilge: “*Diplomatik İlişkileri Yürüten Devlet Görevlileri*”, İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 12, S. 2, Temmuz 2013, s. 63-89.

ERSON ASAR Bilge: Yabancı Devlerdeki Yargılamalar Açısından Uluslararası Hukukta Devlet Görevlilerinin Yargı Bağışıklığı, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2016

FOAKES Joanne: The Position of Head of State and Senior Officials in International Law, Oxford, Oxford University Press, 2014

FOX Hazel: The Law of State Immunity, Second Edition, Oxford, Oxford University Press, 2008

FOX Hazel and **WEBB** Phillippa: The Law of State Immunity, Third Edition, Oxford, Oxford University Press, , 2013

GARDINAR Richard K. : International Law, England: Pearson/Longman, 2003

GÜNDÜZ Aslan: Milletlerarası Hukuk: Konu Anlatımı Temel Belgeler, Örnek Kararlar, Genişletilmiş ve Güncellenmiş 7. Baskı, İstanbul, Beta Yayınevi, 2014

HAKYEMEZ Yusuf Şevki: “*Temel Hak ve Özgürlüklerde Objektif Sınır Kavramı ve Düşünce Özgürlüğünün Objektif Sınırları*”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C. 57, S. 2, s. 17-40.

HALLER Alexis: “Does “*The Interview*” Violate International Law? May Be.”
<https://fsialaw.com/category/head-of-state-immunity/> (03. 02. 2017)

HARDY Michael: Modern Diplomatic Law, Manchester, Manchester University Press, 1968

İÇEL Kayıhan- ÜNVER Yener – **HAKERİ** Hakan: Karşılaştırmalı Ceza Hukuku Yasaları, Yenilenmiş 9. Baskı, İstanbul, Beta Yayınevi, 2014

KACZOROWSKA Alina: Public International Law, Fourth Edition, London-New York: Routledge, 2010

MERAY Seha L. : Devletler Hukukuna Giriş, Cilt 2, 4. Bası, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1975

OPPENHEIM L. : Oppenheim’ s International Law, Volume 1, Robert JENNINGS /Arthur WATTS (ed.), Ninth Edition, London-New York, Longman, 1996

PAZARCI Hüseyin: Uluslararası Hukuk Dersleri, 3. Kitap, Gözden Geçirilmiş 5. Bası, Ankara, Turhan Kitabevi, 2015

PEDRETTI Ramona: Immunity of Heads of State and State Officials for International Crimes, Leiden-Boston, Brill Nijhoff, , 2015

REÇBER Kamuran: Diploması ve Konsolosluk Hukuku, Bursa, Dora Basım ve Yayın, 2011

REISMAN Michael: “Sovereignty and Human Rights Law in Contemporary International Law”, AJIL, Vol. 84, 1990, s. 866-876.

SATOW Ernest: Satow’ s Guide to Diplomatic Practice, Lord GORE-BOOTH (ed.), Fifth Edition, London and New York: Longman, , 1979

SATOW Ernest: Satow’s Diplomatic Practice, Ivor ROBERTS (ed.) , Sixth Edition, Oxford, Oxford University Press, 2009

SATOW Ernest: Satow’s Diplomatic Practice, Fifth Edition, Oxford, Oxford University Press, 1979

SEN Biswanath: A Diplomat’s Handbook of International Law And Practice, The Hague, London and Boston, Martinus Nijhoff, 1965

SHAW Malcolm N. : International Law, Sixth Edition, Cambridge: Cambridge University Press, , 2008

SILVA G. E. Nascimento: Diplomacy in International Law, Leiden, A. W. Sijthoff, 1972

SUNAY Reyhan: Avrupa Sözleşmesinde ve Türk Anayasasında İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları, Ankara, Liberal Düşünce Topluluğu, 2001

SUR Melda: Uluslararası Hukukun Esasları, 9. Baskı, İstanbul, Beta Yayınevi, 2015.

TANÖR Bülent: Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Anayasası, İstanbul, Öncü Kitabevi, 1969.

TOLUNER Sevin: Milletlerarası Hukuk Dersleri Devletin Yetkisi, 2. Baskı, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1984.

TUNKS Michael A. : *“Diplomats or Defendants? Defining the Future of Head-of-State Immunity”*, Duke Law Journal, Vol. 52: 651, 2002 s. 651-682.

VAN ALEBEEK Rosanne: The Immunity of States and Their Officials in the Light of International Criminal Law and International Human Rights Law, E. M. Meijers Instituut, , 2006.

WALKER Samantha R. : *“The Interview and Protecting the Dignity of Heads of State”*, <http://blogs.law.unc.edu/ncilj/2015/01/21/the-interview-and-protecting-the-dignity-of-heads-of-state/> (06. 02. 2017).

WATTS Arthur: Heads of State, in Rüdiger Wolfrum (ed.), The Max Plank Encyclopedia of Public International Law, Oxford University Press, 2008, online edition.

WATTS Arthur: *“Heads of Government and Other Senior Officials”*, The Max Plank Encyclopedia of Public, <http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1417?prd=OPIL> (01. 02. 2017).

WATTS Arthur: The Legal Position in International Law of Heads of States, Heads of Governments and Foreign Ministers, Recueil Des Cours V. 247, 1994.

WICKREMasinghe Chanaka: *“Immunities Enjoyed by Officials of States and International Organizations”*, Malcolm Evans (ed.), International Law, Third Edition , Oxford, Oxford University Press, 2010, s. 380-410.

ZAPPALA Salvotere: *“Do Heads of State in Office Enjoy Immunity from Jurisdiction for International Crime? The Ghaddafi Case Before The French Cour de Cassation”*, EJIL, Vol. 12, No. 3, 2001, s. 595-612.